

ЕПІТЕТНІ ВЕРБАЛІЗАТОРИ КОНЦЕПТІВ ЧУТТЕВОЇ КОНЦЕПТОСФЕРИ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ У статті досліджуються мовні вербалізатори чуттєвої концептосфери, їх стилістичні вияви (епітетні) у художній мові. Ключові слова: концепт, відчуття, зір, смак, звук, запах, епітет, дотик, семантика, смисл. The article focuses on language verbalizers of sense concept sphere, their stylistic manifestations (epithetic) in literary language. Key words: concept, feeling, sight, taste, sound, smell, epithet, touch, semantics, sense.

Дослідження в межах когнітивної лінгвістики стосуються відтворення мовної картини світу, зафіксованої за допомогою мови, зокрема, її лексико-семантичного рівня. Це й виявлення семантичного підтексту кожної лексичної одиниці, і диференціювання семантичних груп слів, і аналіз семантичного поля, простору, концептосфери. На сьогодні проблема закономірностей семантичної диференціації слів та встановлення смислових відношень у її межах є актуальною і потребує подальшого вивчення. В українському мовознавстві засоби вербалізації чуттєвих концептів не були об'єктом комплексного вивчення: наявні лише поодинокі невеликі розвідки, автори яких так чи інакше торкалися лексики, пов'язаної з чуттєвим сприйняттям. Серед таких праць виділяються публікації М. Білоус, А. Висоцького, К. Городенської, В. Дятчука, О. Крижанської, А. Порожнюк, Г. Яворської, присвячені вивченню смакових, запахових номенів і кольороназв. Дослідженню лексико-семантичного поля звуконайменувань у сучасній українській мові присвячена дисертація І. Багмут. Підґрунтям сучасних досліджень та впровадження методів когнітивної семантики стало вчення американських лінгвістів – Ч. Філмора і Дж. Лакоффа. Подібні ідеї щодо залежності мовних структур від культурних умов, історичного досвіду і свідомості людини висловлюють мовознавці-етнолінгвісти. У слов'янському мовознавстві ідеї когнітивної семантики активно розвиваються ученими: Л. Белехова (Україна), А. Вежбицька (Польща), С. Воркачов, Р. Гжегорчікова, В. Дорошевський, В. Жайворонок, М. Жуйкова, В. Карасик (Росія), В. Кононенко, Т. Кшешовський, О. Кубрякова, М. Пименова, З. Попова, Ю. Прохоров, О. Селіванова, І. Стернін, Р. Тюкарський та ін. Посилена увага науковців різних галузей до вказаної проблеми зумовлена завданнями когнітивної науки, що полягають у дослідженні пізнавальної сфери у процесі людської діяльності. Провідне місце у сприйманні світу належить відчуттям, що виконують функцію захисників організму, попереджаючи про небезпеку й реагуючи на будь-які подразники. Окрім того, чуттєва сфера тісно пов'язана з емоційно-психологічними станами людини, її абстрактним мисленням. Органи чуття – це єдині канали, якими зовнішній світ проходить у людську свідомість. Вони завдяки мовним засобам дозволяють людині відтворювати ментальний образ світу, нагромаджувати знання. За допомогою процесу сприйняття ми виявляємо не окремі властивості предмета чи явища, а риси цілого, тому це не пасивне копіювання миттєвого

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

впливу, а творчий процес пізнання світу та вербалізованого його відтворення мовними знаками. Тому актуальність роботи зумовлена необхідністю комплексного дослідження згаданої

концептосфери на базі фактичного матеріалу, без чого не можна створити повне лінгвокогнітивне дослідження вербальних представників чуттєвої концептосфери. Одним із аспектів такого вивчення є семантико-стилістичний аналіз цих назв. Проте обсяг роботи обмежив можливості дослідження, і ми розглянемо лише епітетизовані мовні одиниці. Метою роботи є аналіз семантико-стилістичного (епітетного) вияву чуттєвих концептів у художніх текстах. Об'єктом дослідження є мовна специфіка вираження чуттєвих концептів у художньому тексті, предметом – мовні вербалізатори чуттєвої концептосфери, їх семантико-стилістичні вияви (епітетні) у художній мові. Нами здійснено спробу аналізу лексем, що відтворюють концептосферу відчуття, в аспекті презентації когнітивних смислів образно-тропеїчними засобами (епітетами). Як відомо, найповніше смислове і стилістичне розмаїття мовних засобів передає художній стиль, який уможливорює синтез, переосмислення елементів інших стилів, різних семантичних угруповань, надає їм оригінальної форми вираження та увиразнює їх смислове навантаження. Значущим серед словесно-зображальних засобів художньої мови посідає епітет, «один із простіших і найефективніших засобів виразності мови, поезія за допомогою епітета набуває значно більшої точності, гостроти й емоційності» [5, с. 113]. Одну із лексико-семантичних груп епітетів складають ті, що безпосередньо сприймаються органами чуття. Це так звані «епітети внутрішньо-психологічного сприймання» [5, с. 347]. Серед цих епітетів окремо виділяють одоративні та емотивні [5, с. 347]. Одоративні епітети характеризують предмет за запахом. Серед органолептичних епітетів кількісно і якісно розвинену групу складають слова із первинним смислом «смак». Безпосереднє (пряме) значення смакових назв у художньому тексті – передача смакових якостей зображуваних речовин, предметів. Однак функція чуттєвих епітетів не обмежується лише номінативністю ознаки. Семантико-стилістичне вивчення смакових епітетів, перш за все, передбачає осмислення глибинного смислу, вираженого епітетом, його смислове призначення. Загалом, суть використання епітетів полягає в тому, щоб назвати ознаку та здійснити певний сугестивний вплив на читача. Проведений нами аналіз смаконазв у художній прозі виявив здатність смакових епітетів відтворювати місткі смисли смакових знань, що найчастіше визначаються ситуативно, у контексті твору. Наприклад, у романі Ю. Мушкетика «У пастці» епітетний ряд семантичного простору на позначення концепту «смак» обмежений кількома лексемами. До первинних ознак смаку належать ті, що виражені якісними прикметниками – солодкий, кислий, гіркий, солоний, терпкий. Вторинне смакове значення репрезентують відносні прикметники – соковитий, медовий, густий, в'язкий тощо. Нестандартність відтворення смакових концептів у художніх творах формується в результаті несподіваного поєднання епітетів з абстрактними іменниками та іншими лексемами, для яких сема смаку не властива з погляду семантики. Наприклад: «І яка ж поміж них тоді була солодка й довірлива дружба, і як вони мріяли бути правдивими, добрими, мужніми» [6, с. 175]. Когнітивна ознака смачний може виражатися не лише у процесі сполучення з іменниками, що позначають смак як відчуття. Наприклад, прислівниковий епітет солодко в конкретному контексті може втрачати свій початковий смисл, і використовуватися із семою «приємно, із задоволенням»: «Вона», – солодко майнуло в думці, він пішов швидше, наздогнав білого плащика, заглянув у обличчя й розчаровано побрів через бруківку на протилежний бік вулиці» [6, с. 26].

З метою підсилення експресивності висловлювання автори вживають лексику на позначення звукових концептів: «Ожили вічно засумовані шумливі сосни і смереки, і шум їх звуками арфи розсипається» [2, с. 443]. У висловлюванні на позначення звукових виявів природи, з метою якнайяскравіше виразити емоції, надати висловлюванню особливої сили звучання в цьому реченні митець уводить чуттєвий епітет, що сприяє створенню експресивності найвищого ступеня, або "значної експресивності" як називає її В. Чабаненко [9, с. 10]. Дослідивши вживання смакових епітетів у прозових творах, ми виділили такі семантико-стилістичні функції, виконувані цими епітетами в художньому мовленні: описова, смислова, емоційно-експресивна. Не менш важливу функцію психологізації авторської оповіді виконують лексеми, що відтворюють смисл одоративних відчуттів. Найчастіше вони представлені так званими «внутрішньочуттєвими епітетами» [7, с. 347]. Хоча традиційно основними категоріальним засобом вираження епітетів є прикметник, що зумовлено його ознаковою семантикою та здатністю виражати статичну ознаку, проте, аналізуючи художні твори, спостерігаємо різноманітний виражальний статус запахових епітетів.

Оригінальність картин і образів, що постають у художньому стилі створюється й за рахунок вдалого уведення до тексту лексем, що відтворюють концепт запах. Вони переважно, виступають у ролі епітетів. Для підсилення емоційно-експресивного ефекту, митці, аби максимально наблизити читача до зображуваного, додають ще й запахову характеристику, що сприяє загостренню відчуттів, робить читача безпосереднім учасником процесу споглядання: «Дув аквілон – північний вітер, званий у Греції бореєм, гостроносий загорнувся міцніше в паллій з пурпурною каймою, ступив по доріжці до кущів олеандра, що пахли духмяно, густо, запаморочливо – флора, богиня квіту, шаленіла, спливала любовною спрагою» [6, с. 179]. У цьому випадку, як бачимо, прислівникові чуттєві епітети на позначення концепту «запах» утворюють синонімічний ряд, що допомагає чітко відтворити яскравий художній образ. У творенні характерів засобами епітетних сполук вагому роль виконує лексика на позначення зорових концептів, виявлена в художньому мовленні. Письменники доволі часто послуговуються цими епітетами для характеристики зовнішніх рис та внутрішнього світу героїв, виражаючи таким чином підтекстову інформацію, модальність автора. Проте, якщо концепти смаку і запаху виражаються в контексті епітетами, то лексеми, що позначають смислові вияви концептів зору та звуку, створюють епітетні образи лише у сполученні з іншими лексемами-означеннями. Наприклад, до іменника погляд автори майстерно добирають ряд епітетів-означень: тривожний, закоханий, ніжний, соромливий, цнотливий, чистий невидущий, хижий, здивований, твердий: «Саме так, як дівчина не мріє, щоб на неї подивилися таким поглядом: ніжним, соромливим, цнотливим і водночас ... жаским, поглядом, у якому жадання ... аж до відчаю» [6, с. 4]. Щоб якнайточніше передати звуки природи, їх сприйняття людиною, письменники використовують у переносному значенні слова, що є компонентами концепту «звук», і можуть бути сприйняті не лише органами слуху, а й зору та дотику, наприклад: «Блискають тільки гострі, колючі звуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт» [3, с. 205]. Зіставлення лексем на позначення зору, які виступають компонентами епітетизованих сполук в аналізованих творах, дозволяє зробити висновок, що автори неодноразово звертаються до цього засобу творення та характеристики художніх образів. Уживання епітетних лексем для увиразнення, деталізації зорових концептів, зокрема в прозових

творах, є стилістично виправданими, адже дозволяє зобразити предмет з несподіваного боку, індивідуалізувати його визначальну рису. Аналізуючи слова, що позначають слухові концепти, ми виокремили такі семантичні групи: сила, потужність звуків виражається епітетами гучний, далекий, тихий, тихенько, тихо, голосно, стиха: «В кінці столу з самого початку примостилися й Інніні тато і мама,

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

58

загомоніли стиха до Романових родичів, й Інні затепліло на серці, що між її та Романовими рідними, між сватами, таки злагода» [6, с. 94]; висота звуку подається за допомогою епітетів тонкий, високий, дзвінкий, низько, лункий: «З-за дверей долітав лункий тріск: вільні від роботи охоронці і шофери різалися на більярді» [6, с. 109]; чіткість звукового фону окреслюється епітетами твердий, хрипкий, шумно, глухо, нечутно, пошепки, приглушений: «Голос лунав глухо, і по щоках котилися сльози» [6, с. 126]. Проаналізувавши епітетні лексеми на позначення концепту «відчуття» у художніх текстах, доходимо висновку, що письменники досить часто послуговуються цим художнім засобом з метою конкретизації, увиразнення образів, створення емоційності та експресивності мовлення, характеристики героїв, а отже підсилення сприйняття твору. До того ж, палітра відтворених чуттєвих картин найрізноманітніша – від приємних, що викликають позитивні асоціації та відповідні емоції, до епітетів негативної оцінки, що виправдовується авторським задумом. На жаль, обсяг матеріалу не дозволив глибоко й повно проаналізувати особливості всіх чуттєвих вербалізаторів, що відтворюють мовну картину світу у художній прозі. Тому в наступних публікаціях ми продовжимо вивчення функцій лексики, що відбиває чуттєві смисли в художніх текстах.

ЛІТЕРАТУРА 1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 304 с. 2. Кобилянська Ольга в критиці і спогадах [Текст] // Упор. Ф. Погребенник. – К.: Держлітвидав України, 1963. – 559 с. 3. Коцюбинський М.М. Твори: В 3 т. [Текст] / М.М. Коцюбинський – К., 1955-1956. – Т. I-III. 4. Кустова Г.И. О семантическом потенциале слов энергетической и экспериенциальной сферы [Текст] / Г.И. Кустова // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 68-77. 5. Мацько Л.І. Стилістика української мови [Текст]: Підручник /Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; за ред. Л.І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с. 6. Мушкетик Ю.М. У пастці [Текст] / Ю.М. Мушкетик – К.: «Український письменник», 2004. – 207 с. 7. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. 8. Психология: Учебник для технических вузов [Текст] / Под ред. В.Н. Дружинина. – С.-Петербург: Высшая школа, 2000. – 296 с. 9. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови: Монографія [Текст] / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.